

ВІДСУБСТАНТИВНІ ІМЕННИКИ NOMINA PERSONALIA В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ ТА ЇХ УГОРСЬКІ ВІДПОВІДНИКИ

Ключові слова: іменники зі значенням особи, російська мова, угорська мова, засоби утворення.

Анотація: у статті йдеться про угорські відповідники, утворені різними засобами, для російських іменників зі значенням особи (суб'єкта), утворених за допомогою суфіксації від іменників, що належать до різноманітних лексико-семантичних груп.

Summary. The article deals with the Hungarian correlates, which differ in the aspect of their formation-mode, to Russian nouns with the meaning of person (subject) derived by means of suffixes from the motivating nouns, belonging to different lexical-semantic groups.

Key words: nouns with the meaning of person, Russian, Hungarian, formation-mode.

Словотвірна проблематика залишається й, думається, ще довго залишатиметься серед якщо не самих пріоритетних, то досить актуальних проблем мовознавства. І це цілком зрозуміло, тому що, як вказав свого часу акад. В.В. Виноградов, “в словотворі особливо наочно виступають внутрішні закони мови” [4: 122]. Словотвір є також невичерпною базою для досліджень, що концептуально належать до антропоцентричної парадигми, зокрема до тих, де йдеться про порівняння мовних картин світу (МКС) різних етносів, тобто до зіставних, або контрастивних. І це теж зрозуміло, бо словотвір, згідно О.С. Кубряковій, безпосередньо бере участь у нареченні світу. Похідні слова “фіксують досвід людини і відбивають картину світу, яка існує в голові людини” [5: 41]. Більше того, словотвір сам сприяє “певному членуванню цієї картини, реагуючи на усі зміни в ній, що усвідомлюються, та сприяючи виділенню й опису в КС нових фрагментів” [там же]. Східні думки можна знайти також у інших дослідників [2: 9]. Таким чином, у фокусі контрастивного вивчення словотвору має знаходитися проблема, які фрагменти світу, “які сутності, об'єкти, поняття і т.п. нарікаються за допомогою словотвірних засобів і підлягають позначенню” [5: 41]. Однак і досі, як справедливо зауважує І.С. Улуханов, “проблема “словотвір і картина світу” не тільки не розроблена у мовознавстві, але й не поставлені основні задачі, які можуть бути вирішені у межах цієї проблеми” [9: 74].

У світлі сказаного є цікавим, на нашу думку, вивчення того, як словотвір бере участь у створенні номінативів, які здатні функціонувати у реченні в якості суб'єкта, і перш за все у створенні назв осіб, тому що вони називають прототипічні актанти, зокрема агенси [7: 156]. Ще цікавішим і новішим виглядає аналіз словотвірної “техніки” у цій площині на матеріалі не споріднених між собою, навіть різноструктурних мов. Отже, об'єктом нашого контрастивного дослідження є відсубстантивні іменники зі значенням особи (nomina personalia) у російській та угорській мовах (далі РМ та УМ), які є яскравим прикладом типологічно і генетично різних мов.

Російські відсубстантивні іменники зі значенням особи здебільшого утворюються за допомогою різноманітних суфіксів, які можна вважати

репрезентантами відповідних СТ; ми спираємося на їх перелік, поданий, зокрема, в академічному виданні [8], яке для наших цілей відіграє роль, так би мовити, “канонічного” джерела. Весь масив корелятивних російських і угорських похідних імен осіб (корелятивність їх була встановлена на основі словників [10; 11]) нами було впорядковано згідно лексико-семантичних класів (груп) російських мотивуючих іменників, які, до речі, не завжди мають в угорській такі ж самі відповідники. Кількість виділених нами ЛСГ мотивуючих (близько 30), однак, не співпадає зі згаданими у [8], і за змістом вони теж іноді відрізняються від останніх. Цільовою мовою, таким чином, є для нас угорська, а вихідною – російська; тобто наше дослідження належить до жанру контрастивно-“дзеркальних”, коли одна мова описується на “тілі” іншої. Треба ще зауважити, що ми не ставили метою так чи інакше жорстко пов'язати той чи інший формант (форманти) похідних іменників nomina personalia в обох мовах з ЛСГ мотивуючих.

В цілому виглядає цілком природним надзвичайно мала кількість суфіксальних відсубстантивних утворень – назв осіб в УМ у цілій низці мотивуючих ЛСГ, оскільки, згідно К.Є. Майтинській, “для утворення назв осіб в угорській мові використовується в основному не суфіксація, а субстантивація дієприкметників” [6: 24]. Тим не менше, для російських дериватів, мотивованих іменниками окремих ЛСГ, угорських відповідних суфіксальних назв осіб очікувалось *a priori* дещо більше, ніж потім було фактично встановлено. Це стосується, наприклад, ЛСГ, в яких мотивуючі російські іменники називають досить відомі й розповсюджені речі – натуральні об'єкти, явища та артефакти повсякденного життя та побуту або є “опредмеченими” назвами відомих занять, процесів і т. ін.

Взагалі треба відмітити, що, на наш погляд, УМ вкрай “неохоче” утворює назви осіб засобом суфіксації якраз від назв різноманітних об'єктів – у той час, коли в РМ вони утворюються досить активно. Більше того, далеко не завжди лакуни в УМ, які виникають у цьому випадку, заповнюються саме субстантивованими дієприкметниками. Досить багато подібних російських дериватів – суфіксальних назв осіб взагалі не мають відповідників (ані словотвірних, ані описових) у вказаних вище словниках. І це досить дивно, оскільки утво-

рення назв осіб від назв предметів, з якими так чи інакше має справу суб'єкт (=nomina personalia) у процесі своєї діяльності (виготовляє їх, продає чи якимось чином використовує) являє собою, висловлюючись фігурально, природну складову частину його повсякденного когнітивного “універсуму” в ракурсі ономазіологічної фіксації важливих понять і явищ шляхом морфологічної деривації.

Отже, в цілому масиві кореляцій між російськими назвами осіб і їх угорськими відповідниками, не однаковими за рівнем та структурою, існують різні їх співвідношення. По-перше, має місце повна формальна і семантична симетрія (ізоморфізм) між мотивуючими іменниками й суфіксальними дериватами від них, також іменниками, в обох мовах; тобто $M_p : D_p = M_y : D_y$, причому $M_p = M_y$, а $D_p = D_y$. Таких прикладів зовсім небагато, і вони наводяться трохи нижче.

По-друге, виявлено, що в цільовій мові (УМ) немає корелятивів для: (1) **Д** вихідної (російської) мови; (2) **М** вихідної мови (щоправда, нами зафіксовані лише окремі, одиничні випадки такого роду); (3) і **М**, і **Д** вихідної мови. Приклади – відповідно: (1) *синкретист* < синкретизм || Ø < *szinkretizmus*, *упрощенец* < *упрощение* || Ø < *egyszerűsítés*, *алгебраист* < *алгебра* || Ø < *algebra*; (2) *коллаборационист* < *коллаборационизм* || *kollaboráns* < Ø, *пангерманист* < *пангерманизм* || *pángermán* < Ø; (3) *эгоцентрист* < *эгоцентризм* || Ø, *арабист* < *арабистика* || Ø, *физиономист* < *физиономистика* || Ø та багато ін.

По-третє, нами зафіксовано різноманітні відхилення від формально-семантичної симетрії у співвідношенні російських **М** і **Д** з їх угорськими відповідниками. Завдяки цій асиметрії, є сенс розрізняти реальні (**Mr**) та формальні (**Mf**) мотивуючі у цільовій мові; така спроба вже мала місце в одному з наших попередніх досліджень [3: 72-78]. **Mr** пов'язаний з **Д** цільової мови і формально, і семантично, але не з **М** (**Mr**) вихідної мови. З останнім корелює (як правило, формально і семантично) **Mf** у цільовій мові. Обидва **М** у цільовій мові (**Mf** і **Mr**) мають більшу чи меншу змістову спільність, наприклад, належать до однієї і те ж семантичної групи (поля).

Для нас становлять інтерес перш за все перший та третій підкласи, тому зупинимось на них більш детально; але, з огляду на обмежений об'єм статті, з мінімальною кількістю ілюстративного матеріалу.

У першому підкласі кількісно вирізняються такі російсько-угорські кореляції дериватів – назв осіб, **М** яких відносяться до ЛСГ із значенням ідейно-політичного направлення, течії, угруповання і т.п. Також близько до неї знаходиться ЛСГ із значенням світогляду. **Д** у цих групах кореляцій регулярно реалізують СЗ ‘належність до певної ідейно-політичної течії, школи і т. ін.’. Їх більша кількість у порівнянні з іншими **Д**, мотивуючі яких утворюють інші ЛСГ, обумовлена, на нашу думку, тим, що майже всі вони – інтернаціоналізми з суфіксом **-ucm** (**-ista**, рідше **-iszta**) і знаходяться у регулярних формально-змістових словотвірних

відношеннях з іменниками-мотиваторами на **-изм** (**-izmus**): *коммунист* < *коммунизм* = *kommunista* < *kommunizmus*, *фашист* < *фашизм* = *fasiszta* < *fasiszmus* та багато інших.

Привертають увагу також ЛСГ, в яких російські мотивуючі іменники належать до концептуальних царин НАУКА й МИСТЕЦТВО. Деривати, які від них утворені, мають СЗ ‘особа за фахом, типовим заняттям’: *ориенталист* < *ориенталистика* – *orientalista* < *orientalisztika*, *кубист* < *кубизм* – *kubista* < *kubizmus*, *музикант* < *музыка* – *zenész* (споконвічний угорський іменниковий суфікс) < *zene* та ін. Дещо менше суфіксальних угорських **Д** nomina personalia відмічається, зокрема, у ЛСГ ‘Соціальне явище’ і ‘Соціальна інституція’: *гимназист* < *гимназия* || *gimnazista* < *gimnázium*, *таможенник* < *таможня* || *vámhivatalnok* < *vámhivatal* та ін.

Для третього підкласу російсько-угорських кореляцій похідних назв із значенням особи (з асиметрією у співвідношеннях між **М** і **Д** як цільової, так і вихідної мови) характерним є існування трьох основних видів відповідників для російських nomina personalia в угорській мові: описові вирази, субстантивовані прикметники та композити. В останніх, крім того, можна виділити ще два підвиди за граматичними ознаками компонентів складної назви: а) обидва вони є іменниками; б) один з них є іменником, а інший – субстантивованим прикметником або діеприкметником.

Розглянемо кожну з підгруп цього масиву кореляцій більш детально.

Описові вирази. Їх можна знайти майже у третині усіх ЛСГ; як правило, вони представляють кожну з ЛСГ 2-4 прикладами кореляцій, хоча в окремих їх дещо більше: 10 в ЛСГ з мотивуючими ‘Соціальна інституція’, 9 в ЛСГ ‘Місце’, по 6 в ЛСГ з мотивуючими із значеннями ‘Побутовий артефакт’ і ‘Культурний артефакт’. Деякі приклади: *профсоюзник* < *профсоюз* || *szakszervezeti munkás* ‘профспілковий + робітник’ < *szakszervezet*, *правленец* < *правление* || *a vezetőség tagja* ‘правління + член’ < *vezetőség*, *хуторянин* < *хутор* || *tanyai lakos* ‘хутірський + мешканець’ < *tanya*, *южанин* < *юг* || *délvidéki ember* ‘південна + людина’ < *dél(vidék)*, *двоєчник* < *двойка* || *kettes tanuló* ‘двійка + учень’ < *kettes*, *пасквиль* < *насквиль* || *gúnyirat szerzője* ‘пасквіль + автор’ < *gúnyirat* та ін.

Субстантивати-прикметники. Кількісно вирізняються ЛСГ мотивуючих, що належать до концептуальних царин КУЛЬТУРА, зокрема із значенням ‘Культурний артефакт’ (28 прикладів) та НАУКА (27). 9-16 прикладами представлені ЛСГ ‘Місце’ (16), ‘Об’єкт-знаряддя’ (14), ‘Об’єкт-механізм’ (16), ‘Побутовий артефакт’ (12), ‘Соціальне явище’ та ‘Світогляд’ (по 10), а також ‘Зброя’, ‘Мистецтво’ та ‘Соціальна інституція’ (по 9): *физик* < *физика* || *fizikus* < *fizika*, *фонетист* < *фонетика* || *fonetikus* < *fonetika*, *логик* < *логика* || *logikus* < *logika*, *онтик* < *онтика* || *optikus* < *optika*, *почтарт* < *почта* || *postás* < *posta*,

биржєвѣк < *биржа* || *tőzsdés* < *tőzsde*, *кладовѣцѣк* < *кладовая* || *raktáros* < *raktár*, *кассѣк* < *касса* || *pénztáros* < *pénztár*, *трактѣрѣцѣк* < *трактѣр* || *kocsmáros* < *kocsmá*, *столѣк* < *стол* || *asztalos* < *asztal*, *союзѣк* < *союз* || *szövetséges* < *szövetség*, *пенсионер* < *пенсия* || *nyugdíjas* < *nyugdíj*, *флєѣтѣст* < *флєѣта* || *fuvolás* < *fuvola*, *комєдиант* < *комєдия* || *komédiás* < *komédia*, *мѣстѣк* < *мѣстѣка* || *misztikus* < *misztika*, *латѣк* < *латы* || *páncélos* < *páncél*, *тєлєфонѣст* < *тєлєфон* || *telefonos* < *telefon*, *подводѣк* < *подвода* || *szekeres* < *szekér* і т.д. Інші ЛСГ представлені поодинокими прикладами (2-4).

Композити. А) Угорський відповідник являє собою структуру типу **N + N**. Тут не можна відзначити переважання якої-небудь ЛСГ з точки зору кількості прикладів, що її репрезентують. ЛСГ з композитами вказаного типу становлять 2/3 від їх загальної кількості і представлені кожна 1-3 прикладами, лише ЛСГ “Соціальна інституція” – 7: *партиєц* < *партия* || *párttag* “партия + член” < *párt*, *тюрємѣцѣк* < *тюрєма* || *börtönőr* “тюрєма + вартовий” < *börtön*, *циркач* < *цирк* || *cirkuszművész* “цирк + актор” < *cirkusz*.

Б) Угорський відповідник має структуру типу **N + Part_{subst.}** Кількісно у межах цієї підгрупи переважає ЛСГ “Мистецтво” (19 прикладів); помітні також ЛСГ “Артефакт культури”, “Побутовий артефакт” (по 9 прикладів) та “Об’єкт-знаряддя” і “Об’єкт-механізм” (по 8). Приклади: *сатирик* < *satíra* || *szatíráró* “сатира + той, що пише” < *szatíra*, *нєйзажѣст* < *нєйзаж* || *tájképfestő* “пейзаж + той, що малює” < *tájkép*, *сказочѣк* < *сказка* || *mesemondó* “казка + той, що розказує” < *mesé*, *марочѣк* < *марка* || *bélyeggyűjtő* “марка + той, що збирає” < *bélyeg*, *портрєтѣст* < *портрєт* || *portréfestő* “портрєт + той, що малює” < *portré*, *могильѣцѣк* < *могила* || *sírásó* “могила + той, що копає” < *sír*, *корзинѣк* < *корзина* || *kosárfonó* “корзина + той, що плете” < *kosár*, *фонарѣк* < *фонарь* || *lámpagyújtogató* “ліхтар + той, що запалює” < *lámpa*, *мєбєльѣк* < *мєбєль* || *bútorkészítő* “мєблє + той, що виготовляє” < *bútor*, *комбайнєк* < *комбайн* || *kombájnkezelő* “комбайн + той, що керує” < *kombájn*, *стрєлочѣк* < *стрєлка* || *váltókezelő* “стрєлка + той, що оперує” < *váltó*, *факельѣк* < *факел* || *fáklyavívó* “смолоскип + той, що несе” < *fáklya* та багато інших.

Взагалі для третього масиву (підкласу) російсько-угорських кореляцій *D* із значенням особи

можна відмітити значну різноманітність у засобах утворення цільових відповідників. Крім вказаних випадків, частотно вирізняються також такі кореляції *D_p* – *D_y*, у яких *D_y* – прикметник (тобто словник [11] не фіксує його субстантивациї), у той час як його мотиватор – іменник. Кореляції цього типу характеризують багато ЛСГ, хоча знову ж таки представлені в середньому 2-3 прикладами; щоправда, кількісно дещо вирізняються ЛСГ з мотивуючими іменниками у значеннях “Хвороба” (12) і “Тіло” (7): *астматѣк* < *астма* || *asztmás* < *asztma*, *подагрѣк* < *подагра* || *köszvényes* < *köszvény*, *ревматѣк* < *ревматизм* || *reumás* < *reuma*, *пузан* < *пузо* || *rosakos* < *rosak*, *лохмач* < *лохмы* || *kócós* < *kóc* та ін.

Можна згадати ще групу кореляцій, у яких і *M*, і *D* цільової мови є віддієслівними утвореннями, тобто субстантивованими дієприкметниками; таким чином, корелятивність між *M_p* і *M_y*, з одного боку, і між *D_p* і *D_y*, з другого боку, лише семантична, а не формальна. У плані кількісної представленості прикладами (8) тут звертає на себе увагу лише ЛСГ “Соціальне явище”: *заговорѣк* < *заговор* || *összeesküvő* – *összeesküvés* (обидва від *összeesküdni* “змовлятися”), *поручєнєц* < *поручєнє* || *megbízott* – *megbízás* (обидва від *megbízni* “доручати”) та ін.

В якості попередніх висновків дозволимо собі висловити деякі міркування, що не претендують на статус системних положень у точному значенні цього слова. З одного боку, вчені констатують “гідні подиви схожості в морфологічних процесах словотвору” в різних мовах світу [1: 360]. З іншого боку, розглянутий вище матеріал (можливо, занадто стисло і без скрупульозного аналізу, хоча останнє і неможливе у межах короткої статті) дозволив виявити цікаві й несподівані розбіжності у словотвірній “техніці” вираження в різноструктурних мовах на прикладі російської й угорської, центрального для семантичної структури речення компонента, як суб’єкт (який є загальнономовною універсалиєю), – з огляду на семантичні класи або групи мотивуючих слів. Навряд чи доцільно однозначно пов’язувати цей факт з етноісторичним чи етнокультурним контекстами існування та розвитку цих мов; скоріш за все, він обумовлений якимись внутрішньомовними чинниками, які, імовірно, можна встановити, звернувшись до більш широкого матеріалу мов, генетично зв’язаних із розглянутими. Але це вже становитиме зовсім інше дослідження.

Література

1. Березин Ф.М. Лингвистические направления и методы XX века / Ф.М. Березин, Б.Н. Головин // Общее языкознание: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1979. – С. 293–416.
2. Вендина Т.М. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (микрокосм) / Татьяна Михайловна Вендина. – М., 1998.
3. Виноградов А.А. Префиксация в русском и венгерском языках (внутриглагольное словообразование) / Анатолий Алексеевич Виноградов. – Ужгород, 1998. – 185 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / Виктор Владимирович Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.

5. Кубрякова Е.С. Категории падежной грамматики и их роль в сравнительно-типологическом описании словообразовательных систем славянских языков / Елена Самойловна Кубрякова // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С. 39–46.
6. Майтинская К.Е. Венгерский язык. – Т. II: Грамматическое словообразование / Клара Евгеньевна Майтинская. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 226 с.
7. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: От семантических структур к языковым средствам. – М., 2006. – 510 с.
8. Русская грамматика / [гл. ред. Н.Ю. Шведова] – Т. I. – М.: Наука, 1980. – 783 с.
9. Улуханов И.С. Мотивация в словообразовательной системе русского языка / Игорь Степанович Улуханов. – М.: ООО «Издательский центр “Азбуковник”», 2005. – 314 с.
10. Gáldi L. Orosz-magyar kézisztár / László Gáldi. – Budapest: Akadémiai kiadó, 1974. – 1116 old.
11. Magyar értelmező szótár / [szerk. Juhász J.] – Budapest: Akadémiai kiadó, 1972. – 1550 old.